

DİN OLGUSUNU SEMÂHAT TEMELLİ HANİFLİKLE TAVSİF EDEN HADİSLERİN TAHRİCİ VE SEMANTİK ANALİZİ

İsmail KANBAZ*

Öz

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risalet misyonu, onun söz ve eylemlerinin dini kaynak olmasının ana sebebidir. Vahyi hem ileten hem de pratize eden bir örneklik konumunda olması, onun söz ve uygulamalarını Allah kelimından sonra ikinci kaynak kılmaktadır. Risalet misyonu özünde, vahyin hayata nasıl taşınacağına dair bir örneklik sunmaktır. Hz. Peygamber, ahlakî ilkeler ve değerler üzerine kurulu olan dinin tabiatına dair önemli beyanlarda bulunmuştur. Bu beyanlar tikel olaylar karşısında irad edilmiş sözler olsa da vahyin inşa etmek istediği dünyanın temel parametrelerini sunmaktadır. Bu parametrelerden biri olan hanîflik, ilahî vahyin de vurguladığı inşa edici bir kavram olması hasebiyle incelenmeye değerdir. Semâhat temelli hanîfliğe vurgu yapan hadisler, bir varlık tasavvuru oluşturmaya matuf rivayetler olarak öne çıkmaktadır. Özellikle İbrahim Peygamberin (a.s.) tutum ve duruşunu ifade eden bir Kur'ânî kavram olarak haniflik, hadislerde de din-fitrat ve insan-varlık ilişkisine dair önemli bir ontolojik zemin sağlayan merkezî bir kavram olarak takdim edilmiştir. Bu ontolojik zemin, varlığı ve hadiseleri okumada vahiy merkezli bir dünya görüşü oluşturmaya matuf olması hasebiyle hayatî bir önemi haizdir.

Anahtar kelimeler: Hz. Peygamber, Hadis, Hanîf, Din, Varlık tasavvuru

TAHKRIJ AND SEMANTIC ANALYSIS OF HADITHS DESCRIBING THE RELIGION FACT WITH GENEROSITY-BASED HANIFISM

Abstract

The nature of the prophecy of the Prophet Muhammad (pbuh) is the main reason why his words and actions are religious sources. Being in a position to both transmit and practice the revelation makes his words and practices the second source after Quranic revelations. In essence, the mission of the prophecy is to provide an example of how the revelation will be reflected in life. The Prophet made important statements about the nature of religion, which is based on the moral principles. Although these statements are words against particular events, they present the basic

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 21.04.2022, Accepted / Kabul Tarihi: 16.06.2022

*Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/ Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Diyarbakır, Turkey.

e posta: ismailkanbaz@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1942-2505

parameters of the İslamic worldwiev that the revelation wants to build. Hanifism, one of these parameters, is worth examining because it is a constructive concept emphasized by divine revelation. The hadiths emphasizing generosity-based hanifism stand out as narrations aimed at creating a existence conception. As a Qur'anic concept expressing the attitude and stance of the Prophet Abraham (pbuh), hanifism is also presented in the hadiths as a central concept that provides an important ontological ground for the relationship between religion and nature. This ontological ground has a vital importance because it aims to create a revelation-centered worldview in evaluating existence and events.

Keywords: Prophet Muhammad (pbuh), Hadith, Hanifism, Religion, Worldview

GİRİŞ

Hz. Peygamber'in (sav) hadisleri içinde dinin mahiyet ve tabiatına dair olanlar, özel bir tahlil ve değerlendirmeyi hak etmektedir. Zira vahyin mübelliği ve mümessili sıfatını hâiz olan Hz. Peygamber'in dinin hakikati ve özüne dair değerlendirmeleri, inananlar için bir yol haritası niteliğindedir. İnsanların din ve dindarlık algılarının, dinin mahiyetine dair bilgi ve anlayışlarıyla sınırlı olduğu malumdur. Bu anlayışlar kişilerin yaşam pratiğini şekillendirdiği gibi onların hayat felsefesi ve dünya görüşlerine de yön verir. Bu noktada Kur'ân'ın çerçevesini çizip Hz. Peygamber'in sünnet olarak pratize ettiği ahlaki ilke ve değerler olan dinin doğru anlaşılmasına dair her çaba dikkate değerdir. Ele alacağımız hadisler, dinin ana hususiyeti olarak iki kavramı içermektedir: hanîflik ve semâhat. Kur'ân'da dinin tavsifinde kullanılan önemli bir kavram olan *Hanîflik*, Batılı ve Doğulu bilginlerce farklı araştırmalara konu olmuştur. İslam alimleri, Kur'ân'da özellikle Hz. İbrâhîm'le bağlantılı olarak zikredilen bu kavramı, İslam ve Tevhid ile ilişkilendirerek ele alırken Şarkiyatçı bilginler, daha çok kelimenin etimolojik yapısından hareketle farklı yorumlar geliştirmişlerdir. Hadislereki kavramların semantik tahliline bir alt yapı oluşturmak üzere rivayetlerin tahrîci ile başlamak yerinde olur.

1. Hadislerin Tahrîci

Hadis kaynaklarında, Allah katında en faziletli dinin semâhat üzere kurulmuş olan hanîflik olduğunu ifade eden bir çok rivayet yer almaktadır. Bu rivayetleri iki kategoride ele almak mümkündür:

- أحب الدين - ya da benzeri lafızlarla serdedilip başlıktaki manayı muhtevi hadisler.

-İçinde الحنيفية ve السمحة kelimeleri geçen ve manaca ilk grup hadislere yakın olan hadisler.

İlk grupta addettiğimiz hadisler, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *Müsned*'inde ve Buhârî'nin (ö. 256/870) *Sahîh*'inde bab başlığında muallak olarak¹, *el-Edebü'l-Müfred*'inde ise mevsulen rivayet edilmiştir.² Buhârî şârihlerinden İbn Hacer (ö. 852/1449) *Sahîh*'teki muallak rivayetlerin mevsul varyantlarına tahsis ettiği eserinde, bu hadisin farklı tariklerine yer verir.³ Şârihler genel olarak diğer muallak rivayetlerde olduğu gibi, Buhârî'nin bu hadisi, *Sahîh*'inde göz önünde bulundurduğu şartlara uymadığı için bab başlığında senedsiz olarak vermekle yetindiğine işaret ederler.⁴

Müsned ve *el-Edebü'l-Müfred*'deki rivayet şu şekildedir: “Hz. Peygamber’e (sav) ‘Allah’ın en sevdiği din hangisidir?’ diye sorulunca ‘kolaylaştırılmış hanîfliktir.’ buyurdu.” Rivayetin metni şöyledir:

سئل النبي صلى الله عليه و سلم أي الأديان أحب إلى الله؟ قال الخفيفة السمحة

Sahîh'deki muallak rivayet ise “Allah’ın en sevdiği din müsamahakarlık üzerine kurulmuş olan hanîfliktir.” şeklindedir. أَحَبُّ الدِّينِ إِلَى اللَّهِ الْخَيْفِيَّةُ السَّمْحَةُ

Müsned'deki rivayetin tariki şu şekildedir: İbn Abbâs- İkrime- Davûd b. Husayn- Muhammed b. İshâk- Yezîd b. Harûn. Ravilerden Davûd b. Husayn’ın sika olmakla beraber garib ve münker rivayetleri olduğu ve Muhammed b. İshak’ın da tedlis yaptığı söylenmiştir.⁵

Hadis aynı lafız ve tarikle Abd b. Humeyd’in (ö. 249/863-64) *Müsned*'inde⁶ ve Taberanî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde⁷ de yer almaktadır. Ebû Hureyre'den

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî, nşr. Bedrettin Çetiner, *el-Câmiu's-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, 1992), “İman”, 29.

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, thk.. Sümeyr b. Emîn ez-Züheyrî (Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 1998/1419), 149.

³ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, İbn Hacer, *Ta'liku't-ta'lik*, thk. Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazekî (Beyrût: el-Mektebü'l-islamî, 1405), 2/41-43.

⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1989/1410), 1/126; Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru ihya-i't-türâsi'l-arabî, bty), 1/235 ; Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1323), 1/123.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvût vd. (Müessesetü'r-risâle, 1421/2001), 4/17; Ebu'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî (Kâhire, Mektebetü'l-kudsî, 1994/1414), 1/60, 385.

⁶ Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsned-i Abd b. Hümejd*, thk. Subhî el-Bedri es-Samerrâî, Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî (Kâhire, Mektebetü's-sünne, 1988/1408), 199.

⁷ Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmeccid es-Silefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, bty), 11/227.

(r.a.) gelen farklı bir tarikle ve te'kid edatı ziyadesiyle *el-Mu'cemu'l-evsat*'da da geçmektedir.⁸ Hadisin metni şöyledir:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: إن أحب الدين إلى الله الحنيفية السمحة

Bu hadisin tariki ise şu şekildedir: “Ebû Hureyre (r.a.)- Atâ b. Yesâr- Safvân b. Suleym- Hurr b. Abdullâh- Abdullâh b. İbrahîm el-Gıfarî-Seleme b. Şebîb- Muhammed b. Ebân.” Ravilerden Abdullâh b. İbrahîm el-Gıfarî için önemli bir cerh ifadesi olarak ‘münkerü'l-hadis’ denmiştir.⁹ İkinci grupta addedebileceğimiz rivayetlere gelince, bunlar, “Ben kolaylığı esas alan hanîflik üzere gönderildim.’ mealindeki ifadelerin geçtiği rivayetler ile ‘Allah katında makbul dinin hanîflik olduğunu’ ifade eden hadislerdir.

Taberânî (ö. 360/971) ve Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*'inde geçen rivayetlerde Hz. Peygamber (s.a.v.), uzlet ve riyazete meyleden ashabdan bazı zevâta, İslam'da buna müsaade olmadığını beyanla “ben Yahudilik ve Hristiyanlıktaki gibi ruhbanlıkla değil, tabîlik üzere vazolunmuş hanîflik ile gönderildim” buyurmaktadır. *Müsned* ve Taberânî'nin ortak rivayeti şöyledir:

“Ebû Ümâme (r.a.) anlatıyor: Resûlullâh (s.a.v.) ile bir seriyyeye çıkmıştık. Adamın biri içinde su birikintisi olan bir mağaraya uğradı. Sonra kendi kendine ‘bu mağara içindeki su ve çevresindeki bitkilerle hayatımı idame ettirerek uzlete mi çekilsem diye düşündü ve bu fikrini Resûlullâh’a açtı. Resûlullâh cevaben: ‘Ben Yahudilik ve Hristiyanlık ile değil kolay Hanîflik ile gönderildim. Nefsim yed-i kudretinde olana andolsun ki, birinizin Allah yolunda, sabah yahut akşam yaptığı bir yolculuk, dünyadan ve içindekilerden daha hayırlıdır...”¹⁰

Rivayetin metni aşağıdadır:

إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ بِالْيَهُودِيَّةِ وَلَا بِالنَّصْرَانِيَّةِ وَلَكِنِّي بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ لَعَدُوَّةٌ أَوْ رَوْحَةٌ

فِي سَبِيلِ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا

Taberânî'de ayrıca sahabeden bazılarının sadece ibadet ve riyazete dayalı bir hayat sürmeye karar vermeleri ile ilgili bir rivayet bağlamında da Hz. Peygamber, (s.a.v.) İslam'da ruhbanlığın olmadığına ve ‘kolay/tabîi hanîflik’e vurgu yapmaktadır.¹¹

⁸ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. Avadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-haremeyn, bty), 7/229.

⁹ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1/60.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/624-625; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/216. Hadisin sened zinciri şu şekildedir: Ebu Ümame-Kasım-Ali b. Yezid-Muan b. Rifae-Ebu'l-Muğire-Ahmed b. Abdulvehhab. Müsned muhakkiki senedin zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/222.

Allah katında makbul ve muteber dinin hanîflik olduğunu bildiren rivayetlere gelince, bunlar Tirmizî'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inin yanısıra Hâkim'in *Müstedrek*'inde ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer almaktadır.¹² *Müsned*'deki rivayet şöyledir:

Übey b. Ka'b (r.a.) anlatıyor: Resulullâh (s.a.v.) bana 'Allah sana Kur'ân okumamı emretti' buyurdu. Sonra bana Beyyine suresinin şu ilk ayetlerini okudu:

*"İnkarda ısrar edenler, -ister kitap ehline, ister müşrikler mensup olsunlar-kendilerine hakikatin açık delili gelinceye kadar inkarı terk edecek değillerdi. O delil, tüm şüphe ve şaibelerden beri olan vahiyleri Allah'tan kendilerine ileten bir elçidir. Ki getirdiği vahyin içinde, önceki kitapların kalıcı değerleri bulunur. Ama önceki vahiylerin mensupları, kendilerine hakikatin kesin kanıtları geldikten sonra ayrılığa düştüler."*¹³ Resûlullâh (s.a.v.) devamla şöyle buyurdu: 'Allah katında gerçek din şirk, Yahudilik ve Hristiyanlıktan uzak Hanîflik. İyilik yapan, asla karşılıksız bırakılmayacaktır...'¹⁴ Rivayetin metni şöyledir:

إن الدين عند الله الحنيفية غيرالمشركة ولا اليهودية ولا النصرانية ومن يعمل خيرا فلن يكفره

Tirmizî hadisin hasen-sahih olduğunu¹⁵, Hâkim de senedinin sahih olduğunu belirtir.¹⁶

Mezkur rivayetlerin ortak vasfı, 'din'in semâhat ve suhûlet ile tavsif edilmesi, bir başka ifadeyle "Din kolaylık ve fitrîliktir." (الدِّينُ يُسْرٌ) nebevî ilkesinin¹⁷ bireysel ve toplumsal yansımalarına işaret etmesidir. Hakeza bu bağlamda zikretmemiz gereken bir başka nebevî tavsiye olan "Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevindiriniz, nefret ettirmeyiniz!"¹⁸ (يسروا ولا تعسروا وبشروا ولا تنفروا) hadisi de, semâhat üzere kurulmuş olan İslam'ın, beşeri münasebetlere nasıl yansımaları gerektiğini ifade açısından son derece mühimdir. Hz. Peygamber (s.a.v.), iki durum arasında muhayyer bırakıldığı zaman günah olmadığı sürece en kolay olanını tercih ederek¹⁹ bu konuda da müminler için 'üsve-i hasene' olmuştur. Rivayetlerdeki lafız farklılıkları manaya önemli bir etkide bulunmadığı için temsilî rivayet olarak Buhârî'nin *Sahîh*'inde geçen hadislerle ilgili yorumlara özetle yer vermek istiyoruz.

¹² Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *es-Sünen*, nşr. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, 1992), "Menâkıb", 32, 64; *Müsned*, V,132; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ala's-sahîheyne*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/244, 579; Tirmizî'de الحنيفية المسلمة şeklinde.

¹³ el-Beyyine 98/1-4.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/132. Hadisin ravileri: Übey b. Ka'b-Zirr b. Hubeyş-Âsım b. Behdele-Şu'be-Selm b. Kuteybe-Ubeydullâh b. Ömer'dir. Muhakkık şu notu düşmüştür: Hadisin Âsım dışındaki ravileri sikadır ve Şeyhayn ravilerindedir. Âsım ise sadûk ve hasenü'l-hadistir."

¹⁵ Tirmizî, "Menâkıb", 32, 64.

¹⁶ Hâkim, *el-Müstedrek ala's-sahîheyne*, 2/244, 579.

¹⁷ Buhârî, "İman", 29.

¹⁸ Buhârî, "İlim", 12.

¹⁹ Buhârî, "Edeb", 80 ; Müslim, "Fedâil", 20. مَا خَيْرَ رَسُولٍ اللَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَمْرَيْنِ قَطُّ إِلَّا أَحَدَهُمَا مَا لَمْ يَكُنْ إِثْمًا

2. Sahîh'teki Hadisin Şerhi

“Allahın en sevdiği din kolay/tabii hanîfliktir.” hadisi Buhârî'nin *Sahîh*'inde , باب الدين يسر başlığında hemen sonra muallak olarak zikredilmiştir. Bu da Buhârî'nin mezkur hadisi, ‘din kolaylık/tabîlik esasına dayanır.’ hadisinin farklı bir ifadesi olarak gördüğü anlamına gelir. Şarihler, bu hadisin şerhi meyanında aşağıdaki yorum ve izahlara yer vermişlerdir:

a. ‘Allah’ın en sevdiği din’ ifadesi, ‘Allah’ın dindeki hususiyetlerden en çok sevdiği’ anlamına gelir. Yani hadisin manası, ‘Allah’ın dinde en çok hoşuna giden hususiyet, müsamahakarlık ve kolaylıktır.’ şeklinde olur. Bu durumda الدين deki ال takısı, ‘ahid’, yani muhatabın aklına gelen ilk anlam olan ‘İslam’ a işaret içindir.²⁰

b. Yahut الدين kelimesi ‘bozulmadan ve nesh olunmadan önceki halleriyle bütün önceki şariatler anlamında ‘cins’ manası ifade eder. Bu durumda mana ‘Allah’ın dinler içinde en sevdiği kolaylık üzere olan din hanîfliktir.’ şeklinde olur.²¹ Nitekim bir ayette şöyle buyrulmuştur:

وما جعل عليكم في الدين من حرج ملة أبيكم إبراهيم

“O din hususunda size hiçbir güçlük yükledi. Atanız İbrâhîm’in yoluna (uyun)!”²²

السمحة kelimesi ise müsamahakar, kolay ve insan fitratıyla uyumlu anlamına gelir ki²³ bu da ilahî vahyin temel hususiyetlerindedir.

c. İslam’da ruhbanlık yoktur. Dinde teşdid ve ifrat hoş görülmemiştir. İnsan bir şeyi taahhüt edip sonra onu ifa edemezse, masiyete düşer olur. Bu sebeple Hz. Peygamber ashabını ruhban hayatı yaşamaktan menetmiştir. Sahabeden aralarında Osmân b. Maz’ûn (r.a.) ve Abdullâh b. Mes’ûd’un da (r.a.) bulunduğu bazıları kendilerini dünya nimetlerinden istifadeden mahrum bırakmaya niyetlenmişlerdi. Resûlullâh (s.a.v.) bunu duyunca, bu konuda çok şiddetli uyarılarda bulunarak şöyle buyurdu:

“Ben ruhbanlıkla gönderilmedim, Allah katında en hayırlı din tabîi hanîfliktir. (لم أبعث بالرهبانية إنما بعثت بالحنيفية السمحة) Ehl-i kitap bu aşırılık yüzünden helak oldu. Onlar aşırıya kaçtıkça, yükleri arttırıldı. Şirk koşmaksızın Allah’a kulluk edin, namazı kılıp

²⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/235; Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 1/123.

²¹ İbn Hacer, , *Fethü'l-bârî*, 1/ 126; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/235.

²² el-Hac 22/78.

²³ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga* (Beyrût: Dâru Sâdır& Dâru Beyrût, 1965/1385), “smh”, 307; İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/ 126; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/235.

zekatı verin ve Beytullâh'ı ziyaret edin. İstikamet üzere yaşayın ki, Allah da sizi istikamet üzere tutsun.”²⁴

İslam'ın suhulet hususiyeti sadece ona hastır. Zira önceki dinlerde olan ağır yükleri Allah bu ümmete yüklememiştir.²⁵ Nitekim, Buhârî'nin bu bab başlığı altında zikrettiği hadis de, bu mevzuya açıklık getirmektedir:

إن الدين يسر ولن يشاد الدين أحد إلا غلبه فسددوا وقاربوا وأبشروا واستعينوا بالغدوة والروحة وشيء من الدلجة

“Şüphesiz din kolaylıktır. Kim fitrî sınırları aşarak dine meydan okumaya kalkışırsa, bilsin ki din behemehâl ona galebe çalar. Öyleyse dengeyi gözetip orta yolu tutun, gücünüz yettiğince hayırlı amellerle ilerleyip yükselin. Özellikle günün ilk ve son demleriyle gecenin son vakitlerinden yardım alın. (Sabah ve gecenin dinginliğinden destek alın.)”²⁶

3. Hnf Kökünün Semantik Analizi

Yukarıda serdedilen rivayetlerde ‘din’in tavsifinde merkezi bir konumda olan ‘hanîflik’ kavramının semantik analizi, dinin mahiyetini kavrama açısından büyük önem arz etmektedir. Semantik/Anlambilim, kelimenin kazandığı örfî, ıstılahî ve lugavî anlamları inceler, kelimeyle anlam arasındaki muhtelif alakaları ortaya koymaya çalışır. Kur’ân semantiği üzerine çalışmalarıyla bilinen Izutsu’ya göre semantik, bir dili konuşan insanların kullandıkları kelimeler ve kavramların işaret ettiği varlık tasavvuru ve dünya görüşünü analiz etme çabasıdır.²⁷ Bu noktada Kur’ân semantiği, incelenmeye değerdir. Zira Kur’ân, vahyin ilk muhataplarının aşına olduğu kavramları insanlığa sunduğu varlık tasavvuruyla yeniden anlamlandırarak kendi terminolojisini inşa etmiştir.²⁸ “Kelimelerin yeni anlam ve bağlamları üzerinden şekillenen bu yeni tasavvur, sadece entelektüel bir değişimi değil, zihinsel değişim ve dönüşüm üzerinden bireysel ve sosyal hayatı, ekonomi ve siyaseti dizayn eden temel ahlaki prensipler suretine bürünerek total bir değişikliği öngörmektedir.”²⁹ Bu açıdan ‘hanîf ve ‘hanîflik’ kelimelerinin Cahiliye ve İslam döneminde hangi anlamlarda kullanıldığını özellikle Kur’ân-ı Kerîm’deki ilgili ayetler bağlamında ortaya koymak, nebevî öğretilerin anlaşılmasında önemli katkı sağlayacaktır.

²⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l--Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahîm (Riyâd, Mektebetü'r-rüşd, 2003/1423), 8/405; Hadis için ayrıca bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't- tabakâti'l-kebîr*, thk. Muhamed Abdulkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990/1410), 3/302.

²⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 1/ 93.

²⁶ Buhârî, “İman”, 29

²⁷ Toshihiko Izutsu, *God and Man in the Quran* (Petaling Jaya: Islamic Book Trust, 2008), 3.

²⁸ Izutsu, *God and Man in the Quran*, 5.

²⁹ İsmail Kanbaz, *Hz. Peygamber'in Kişiliğinin Hadislerin Sıhhatini Tespitteki Yeri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 120.

Kelimenin kökünü oluşturan حنف, bütün Sami dillerde ortak bir kelimedir.³⁰ Kelimenin menşeinin Arapça olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Süryanice, Aramice yahut Habeşçe olduğunu söyleyenler de vardır.³¹ Filologlara göre, حنف kökü, ‘meyletmek, yönelmek’ anlamındadır. Ayakları çarpık kişiye احنف denmiştir. Hz. İbrâhîm (a.s.) putperestliğe iltifat etmeyip fitrata yani ilahî vahyin ahlakî değerlerine meylettığı için kendisine ‘hanîf’ denmiştir.³²

Ancak lugatlerde ve İslami literatürde حنف kökü, mutlak manada meyletmek anlamında değil, ‘dalaletten istikamete, batıldan hakka dönmek’ anlamında kullanılmış, haktan batıla dönme ise, حنف köküyle ifade edilmiştir. Araplar hacceden veya sünnet olanlara ‘hanîf’ derlerdi. Bununla onların Hz. İbrâhîm’in (a.s.) dini üzere olduklarını kasederlerdi.³³

Etimolojik ve filolojik tahlillere konu olan hanîf kavramı bu yönüyle Müsteşriklerin de ilgisini çekmiştir. Kelimenin aslının Süryanice ‘hanpa’ olduğunu iddia eden Jeffery (ö. 1959) ve Bell’e (ö. 1952) göre bu kelime önce Arapça ‘hunefâ’ya dönüştürülmüş ve akabinde tekili olan ‘hanîf’ kelimesi elde edilmiştir. Onlara göre hanîf kelimesi, Süryani Arapların dilinde, Hristiyan olmayan pagan Arapları tavsif için kullanılmıştır.³⁴ Bell’e göre bu durumda hanîflik, Kitap ehli olmayan Arapların kadim dinine işaret etmektedir.³⁵

حنف kökünü kapsamlı bir semantik tahlile tabi tutan bir araştırma, bu kelimenin esasen müesses nizama karşı çıkma, protest bir duruş sergileme ve yerleşik kural ve standartların dışına çıkmayı ifade ettiğini ortaya koymuştur. Bu kelimedenden türeyen bir sıfat olan ‘hanîf’ ise bu durumda yaygın ve yerleşik inancın dışında kalan kişiyi (heretik) ifade etmektedir.³⁶ Nitekim filologların “çarpık ayaklı” ve “farklı tarafa yönelen” açıklamalarıyla muhafaza edilen bu anlam, ilahî vahyin karakteri düşünüldüğünde oldukça anlamlı bir analize dönüşmektedir. Zira ilahî vahiy, Allah’ın tarihe müdahalesi olarak okunduğunda gönderilen her elçi, tabîî sınırlarını aşan

³⁰ Elif Arslan, *Vahiy Sürecinde hnf Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 201-203.

³¹ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *TDVİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/ 33.

³² Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrût, 1988), 2/268; Râgıb el-İsfahanî, *el-Müfredat fî garîbi'l-Kur'ân* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986), 190; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, “hnf”, 144; Kuzgun, “Hanîf”, 16/34.

³³ İsfahâni, *el-Müfredât*, 190; Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Beyrût: Dârü Sâdir, 1990), “hnf”, 9/57.

الحنف هو ميل عن الضلال إلى الاستقامة ، والحنيف هو المائل إلى ذلك

³⁴ Arthur Jeffery, “The Foreign Vocabulary of The Quran”, *Kur'ân'daki Hanîf/ler ve Nasara Üzerine Araştırmalar*, derleme ve çev. Fuat Aydın (Ankara: Eskiye Yayınları, 2017), 115; Richard Bell, “Hanîfler Kimlerdi?” *Hanîf/ler ve Nasara Üzerine Araştırmalar*, 64.

³⁵ Bell, “Hanîfler Kimlerdi”, 67-68.

³⁶ Arslan, *Vahiy Sürecinde hnf Kökünün Semantik Açısından İncelenmesi*, 215.

toplumları insanlığın değişmez ahlakî değerleri ve fitrî ilkelerine davet eden ve yerleşik nizama başkaldırarak onu özüne döndürmeye çalışan birer aykırı ses olmuştur. Toplumun servet ve iktidar gücünü elinde bulunduran ‘mele’ ve ‘mütref’ler açısından her peygamber, statüko için bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır. Sünnetullâh açısından bakıldığında peygamberler, ‘beşîr’ ve ‘nezîr’ sıfatlarıyla toplumlarını tabîi sınırlarına çekmeye çalışan ve bu misyonlarını îfada kararlı ve tutarlı bir duruş sergileyen örnek şahsiyetlerdir.

وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ

“Hangi beldeye bir uyarıcı elçi gönderdiysek, o beldenin varlıkla azgınlaşan despotları ‘Biz, sizin getirdiğiniz ahlakî değerleri tanımıyoruz.’ diyerek vahye karşı bilinçli bir inkar içinde olmuşlardır.”³⁷

Bu yönüyle hanîflik sıfatı, peygamberlerin değişim ve dönüşümün fitilini ateşleyen bir mücadele ruhu geliştirmeleri ve insanları görünen ve görünmeyen bağlardan azad etmelerini ifade eder.³⁸ Yukarıda değindiğimiz “beşîr” sıfatı, aynı zamanda peygamberlerin değişime öncülük eden bu aktivist ve eylemci duruşlarına işaret eder. Bu duruş, insanların özgürlüklerini kazanmalarını ve özgüven kazanarak direniş hattı geliştirmelerini sağlayan ilham verici/motive edici bir duruştur. Bu noktada Hz. Peygamber’in ilahî vahiy tarafından “...inananların yüklerini hafifleten ve onları esir kılan boyunduruklardan azad eden (bir peygamber)...”³⁹ olarak tavsifini, klasik yorumlara ilaveten peygamberlerin özgürleştirici ve dönüştürücü liderlik özellikleri olarak okumak da mümkündür.⁴⁰

Hz. Peygamber diğer elçiler gibi bir hanîfti, zira atalar kültünden ‘ayrı ve aykırı’ bir yola yönelmiş ve muhafazakâr Mekke oligarklarının -ilahî vahyin ifadesiyle- ‘istiğna’ ve tekâsür’ kavramlarında somutlaşan maddeci yaklaşımlarına karşı, ‘adalet’ ve ‘takvâ’ ile insanı varlık skalasındaki yerine dönmeye çağırıyordu. Bu çağrı, Kur’an’da haniflikle özdeşleşen bir elçi olarak İbrahim’in (a.s.) diliyle şöyle ifade edilmektedir:

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

“Hakikat şu ki, (dayatmacı ve baskıcı tutumunuza rağmen) ben, bütün benliğim ve samimiyetimle sizden ve değerlerinizden yüz çevirerek yerleri ve gökleri yaratana yöneldim ve ben asla varlık içindeki konumundan gafil olan müşriklerden olmadım.”⁴¹

³⁷ Sebe’ 34/34.

³⁸ Hanifliğin peygamberlerin ortak vasfı oluşuna dair geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, “Sol Söylemin Tarihî Arka Planı Olarak Nübüvvet ve Haniflik, Peygamberlik Konusuna Yeniden Bakmak”, *Yetkin Düşünce* 4/13 (Ocak, Şubat, Mart 2021), 78-82.

³⁹ el-A’râf 7/157.

⁴⁰ Kanbaz, *Hz. Peygamber’in Kişiliğinin Hadislerin Sıhhatini Tespitteki Yeri*, 72.

⁴¹ el-En’âm 6/79.

Ayetteki *حَنِيفًا* kelimesini, etimolojisindeki ‘ayrılmak ve ayrı bir yol tutmak’ manalarını gözeterek “sizden ve değerlerinizden yüz çevirerek” şeklinde çevirdik. Akabindeki *وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ* cümlesinde ise hanîf bir duruşun yansıması olan özel bir vurgu vardır. O da, insanın ilahî vahyin ahlakî değer ve ilkelerine meyledip yönelmesiyle varlık içindeki konumunun farkına varma duyarlılığı arasındaki alakadır. Hanîf bir duruş sergilemek, aynı zamanda insanın varlık tasavvurunu şekillendirerek ona Yaratıcı ve varlık karşısındaki konumunu hatırlatır. Zira şirk özü itibariyle ontolojik bir yanılıdır, eşyanın tabiat ve döngüsüne yönelik bir ihlaldır ve Kur’ân terminolojisinde buna binâen, “büyük bir zulüm”⁴² olarak nitelendirilmiştir. Filologlara göre *zulüm*, varlık için belirlenen sınır ve konumun ihlali⁴³ iken *adalet*, her bir varlığın tabiatıyla mütenasib bir konumda tutulmasıdır.⁴⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de ‘hanîf’ kelimesi on yerde⁴⁵, çoğulu olan ‘Hunefâ’ ise iki yerde geçmektedir.⁴⁶

⁴² Lokmân 31/13.

⁴³ İsfahânî, *el-Müfredât*, “zlm”, 471

⁴⁴ Hasîrîzâde Elif Efendi, *en-Nûru’l-furkân fi şerhi lugati’l-Kur’ân*, Yayına hazırlayanlar: Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), “adl”, 2/81.

⁴⁵ el-Bakara 2/135; Âl-i İmrân 3/67, 95; en-Nisâ 4/125; el-En’âm 6/79; Yûnus 10/105; en-Nahl 120, 123; er-Rûm 30/30.

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

مَا كَانَ إِبْرَاهِيمَ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

قُلْ صَدَقَ اللَّهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

وَمَنْ أَحْسَنُ دِينًا مِمَّنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَبِيمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

وَأَنْ أَقِمَّ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ حَنِيفًا وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَدِيمُ وَلَكِنْ أَكْثَرُ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ

⁴⁶ el-Hacc 22/31; el-Beyyine 98/5.

حَنِيفًا لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ

وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حَنِيفًا وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ

Bu on iki yerin dokuzunda Hanîflik müşrikliğin karşıtı olarak zikredilir. Yine sekiz yerde Hz. İbrâhîm'in inancını tavsif için kullanılır. Bu sekiz yerin beşinde aynı zamanda 'din' manasına gelen 'ملة' kelimesi geçmekte, bir ayette de bizzat Hz. İbrâhîm, kendisini 'hanîf' olarak tavsif etmektedir. Bu ayet, yukarıda incelediğimiz ve Hz. İbrâhîm'in pagan toplumuyla yollarını tamamen ayırdığını ve bütün benliğiyle Allah'a yönelerek bu protest duruşunu hanîflik olarak tavsif ettiği 'teveccüh/yöneliş' ayetidir.⁴⁷

Buna göre hanîflik, şirkten, Yahudilik ve Hristiyanlıktan uzak, Allah'ın başlangıçtan beri insanlara bildirdiği, insanın tabiatına en uygun olan tevhid dinidir.⁴⁸ Aşağıdaki ayet, hanîfliğin fitratla ilişkisini veciz bir biçimde ifade etmesiyle dikkate değerdir:

فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا ۚ فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا ۚ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ⁴⁹

Bu ayet, fitrat-vahiy ilişkisinin mahiyetini ve insan-varlık münasebetinin temellerini çok belîğ ifade eden bir üsluba sahip olduğundan literal tercümeyle Türkçeye aktarılması en zor ayetlerden biridir. Zira bir varlık tasavvuru ve zihniyet inşa eden ayet, *din*, *fitrat* ve *hanîf* gibi Kur'ân'ın oluşturmak istediği dünya görüşünün en önemli kavramlarını bir arada ve birbirleriyle irtibatlandırarak serdetmesi açısından da ayrıca büyük bir kıymeti haizdir. Buna binâen tefsirî çeviriye başvurmak daha uygun olacaktır:

“Benliğini hanîf olarak (fıtrata mugayir her türlü eğilim ve anlayıştan yüz çevirerek) sadece Allah'ın belirlediği yöne/dine çevir! Ki bu yön, Allah'ın bütün insanların derûnuna nakşettiği fıtratın yöneldiği yöndür. Bu yön doğrultusunda ilerlemeniz durumunda ancak, varlıkla olan münasebetiniz için doğru rotayı bulmuş olur ve eşyanın künhüne vakıf olarak onu kendi tabîi denge ve döngüsü içinde tutabilir, böylelikle ona arız olabilecek her türlü tebdil ve tağyire mani olabilirsiniz. İşte fıtratın üzerinde yürüyüp karar bulacağı ana yol budur. Fakat insanların çoğu bu hakikatten gafil olduklarından farklı yol ve yönlere tevessül eder, kendilerine irak düşerler.”

Hanîf kavramının semantik tahlilinden sonra tekrar çalışmanın başında tahric ve tarikleriyle iştilal ettiğimiz hadisleri değerlendirmeye dönebiliriz. Ancak öncesinde şunu ifade etmeliyiz: Buraya kadar yapılan tahliller, hanîfliğin bir din değil bir duruş ve tutum ve tavır olduğunu ortaya koymaktadır. Hz. İbrâhîm'in dini, vahyin diğer elçilerinin dininden farklı değildir. Zaten Kur'ân terminolojisinde din tektir o da İslâm'dır. Bütün peygamberlerin getirdiği vahyin özü birdir ve üç sacayağı vardır: Tevhîd, Meâd ve Nübüvvet. Dolayısıyla vahiy dilinde, 'ilahî dinler', 'semavî dinler' yahut 'İbrahimî dinler' şeklinde kurulan terkiplerin bir karşılığı yoktur. Nitekim

⁴⁷ el-En'âm 6/79.

⁴⁸ Kuzgun, “Hanîf”, 16/ 35.

⁴⁹ er-Rûm 30/30

Kur'ân'da vahyin insanlığa sunduğu ilkeler manzumesi, “ed-dîn” yahut terkipsiz olarak “el-İslâm” şeklinde zikredilir. Türkçe’de kullandığımız ‘İslam Dini’ terkinin karşılığı olabilecek ‘Dînü’l-İslâm’ vb. terkipler yer almaz. Zira İslâm, bütün elçilerin getirdiği mesajın ortak adıdır. “Ed-Dîn” kavramı, incelediğimiz hadislerin anlaşılmasında da önem arz etmektedir. Hadislerde haniflik ve semâhatle tavsif edilen ‘ed-Din’ yukarıda da değindiğimiz üzere, fitratın üzerinde yürüdüğü ana yoldur. Lugatte kolaylık ve rahatlık anlamları öne çıkan semâhat, fitrîlik ve tabiiliği zımnen barındıran bir kavramdır.⁵⁰ Dolayısıyla semâhat temelli haniflik, insan fitratında mündemiç bütün istidat ve imkanları ortaya çıkaran tabîi yol, yani ed-Dîn üzere yürümeyi ifade eder.

“Bu yol insan tabiat ve fitratının her türlü potansiyelini ortaya çıkaran, yeni ufuk ve kapılar açarak onu kendi özüne doğru götüren, bütün beşerî manevra ve hareketlere imkan sağlayacak ölçüde geniş ve ferah bir yoldur. Elçiler ve onlar aracılığıyla iletilen vahiyler, insanlara bu yolda neden kalmaları gerektiğine dair hatırlatmalarda bulunan ve motivasyonlarını yükselten ilahî yardımlardır.”⁵¹

SONUÇ

Hız. Peygamber’in vahyin bir mübelliğ ve mümessili olarak dinin mahiyetine dair beyanları, dinin doğru anlaşılmasında Allah kelimından sonra en çok ilgi ve ihtimamı hak eden sözlerdir. Hız. Peygamber’in dini semâhet ve hanîflikle tavsif etmesi dinin insanlığın fitrî ve tabîi yolu olduğuna vurgu yapar. Bu tavsifteki hanîflik kavramı, anahtar bir kavram olup, kök manasındaki ‘meyil’ ve ‘inhiraftan’ hareketle, fitrata mugayir her türlü tutumdan yüz çevirip aktif iyiliğe doğru yol almayı ifade eder. Klasik yorumlar, şerh kısmında da görüldüğü üzere, hadisin aşırılıklardan kaçınma ve dengeli bir tavır ve tutum içinde olmayı işaret ettiğine değinmektedir. Ancak gaî bir okumayla bu kapsam biraz daha genişletilerek, insanın varlık tasavvuru ve dünya görüşünü şekillendirecek bir nebevî öğretiyeye dönüştürülebilir. ‘Semâhat’ kolaylık ve suhûleti de kapsayacak şekilde fitratla uyumlu bir hatt-ı hareket içinde olmayı ifade ederken hanîflik, insanın varlıkla ilişkisinin mahiyet ve sınırlarını belirleyen bir dünya görüşü ve varlık tasavvurunu ifade eder. Müslümanlar olarak bugün modern dünyaya yeni bir söz söyleme irademizi ortaya koyacaksa, bunu ancak İlahî vahiy ve nebevî öğretilerin işaret ettiği varlık tasavvuru ve onun yansıması olan ahlakî prensipler aracılığıyla gerçekleştirebiliriz. Bunun da yolu, vahyin ve onun mümessili olan Hız. Peygamber’in inşa etmek istediği bütüncül ve tutarlı bir mantaliteye sahip olmaktır.

⁵⁰ Zemahşerî, Esâsü’l-belâğa, “smh”, 307.

⁵¹ Kanbaz, Hız. Peygamber’in Kişiliğinin Hadislerin Sıhhatini Tespitteki Yeri, 142.

KAYNAKÇA

Abd b. Humejd, Ebû Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *el-Müntehab min müsned-i Abd b. Hümejd*. thk. Subhî el-Bedri es-Samerrâî ve Mahmûd Muhammed Halîl es-Saîdî. Kâhire, Mektebetü's-sünne, 1988/1408

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût vd. Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.

Arslan, Elif. *Vahiy Sürecinde hnf Kökünün Semantik Açından İncelenmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Ayni, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî. *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrût: Dâru ihya-i't-türâsi'l-arabî, bty.

Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî. nşr. Bedrettin Çetiner. *el-Câmiu's-sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, 1992.

Buhâri, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhim el-Cu'fî el-Buhârî. *el-Edebü'l-müfred*, thk. Sümeyr b. Emîn ez-Züheyrîç. Riyâd: Mektebetü'l-meârif, 1998/1419.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî. *el-Müstedrek ala's-sahîheyn*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1411/1990.

Hasîrîzâde Elif Efendi. *en-Nûru'l-furkân fi şerhi lugati'l-Kur'ân*. Yayına hazırlayanlar, Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.

Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsamüddîn el-Kudsî. Kâhire: Mektebetü'l-kudsî, 1994/1414.

Izutsu, Toshihiko. *God and Man in the Quran*. Petaling Jaya: İslamic Book Trust, 2008.

İbn Battâl, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik b. Battâl el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahîm. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2003/1423.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Ta'liku't-talik*. thk. Saîd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazekî. Beyrût: el-Mektebü'l-islamî, 1405.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1989/1410.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr. *Lisânü'l-arab*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1990.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*. thk. Muhamed Abdülkâdir Atâ. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990/1410.

Jeffery, Arthur. "The Foreign Vocabulary of The Quran". *Kur'ân'daki Hanif/ler ve Nasara Üzerine Araştırmalar*. derleme ve çev. Fuat Aydın. Ankara: Eskiyei Yayınları, 2017.

Kanbaz, İsmail. *H. Peygamber'in Kişiliğinin Hadislerin Sıhhatini Tespitteki Yeri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Keleş, Ahmet. "Sol Söylemin Tarihî Arka Planı Olarak Nübüvvet ve Haniflik, Peygamberlik Konusuna Yeniden Bakmak". *Yetkin Düşünce* 4/13 (Ocak, Şubat, Mart 2021), 75-82.

Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kastallânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr el-Kastallânî. *İrşâdü's-sârî li-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Mısır: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1323.

Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredat fi garîbi'l-Kur'ân*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd es-Silefi. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, bty.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. Avadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. Kâhire: Dâru'l-haremeyn, bty.

Tirmizi, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî. *es-Sünen*. nşr. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sahnûn, 1992

Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî.. Beyrût: Alemu'l-Kutub, 1988.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *Esâsü'l-belâga*. Beyrût: Dâru Sâdır& Dâru Beyrût, 1965/1385.